

Το θεμέλιο της γνώσης*

Όλες οι σπουδαίες προσπάθειες καθιέρωσης μιας θεωρίας της γνώσης έχουν ως αφετηρία τους το πρόβλημα της αξιοπιστίας της ανθρώπινης γνώσης· και αυτό το πρόβλημα προκύπτει ξανά από την επιθυμία για απόλυτη βεβαιότητα της γνώσης.

Το ότι οι αποφάνσεις που αναφέρονται στην καθημερινή ζωή και στην επιστήμη μπορούν τελικά να διεκδικούν για λογαριασμό τους μόνον ένα πιθανό καθεστώς, και ότι ακόμη και τα πιο καθολικά ευρήματα της έρευνας, που επιβεβαιώνονται από την εμπειρία, μπορούν να έχουν μόνον χαρακτήρα υποθέσεων – αυτά είναι μια διαίσθηση που επανειλημμένα είχε κεντρίσει τους φιλοσόφους από την εποχή του Καρτεσιού και, λιγότερο φανερά από την αρχαιότητα και μετά, στην προσπάθειά τους να αναζητήσουν ένα σταθερό θεμέλιο, που θα είναι άτρωτο από κάθε αμφισβήτηση και θα αποτελεί την σταθερή βάση πάνω στην οποία αναπτύσσεται το οικοδόμημα της ανθρώπινης γνώσης. Η επικινδυνότητα της κατασκευής αποδόθηκε κατά κύριο λόγο στο γεγονός ότι ήταν αδύνατον – ίσως κατ' αρχήν – να δομηθεί κάτι πιο ακλόνητο με τη βοήθεια της δύναμης της ανθρώπινης σκέψης· αλλά αυτό δεν εμπόδισε να ερευνηθεί το φυσικό θεμέλιο το οποίο βρίσκεται εκεί πριν από την έναρξη της κατασκευής και που το ίδιο δεν υφίσταται κλονισμούς.

Αυτή η έρευνα είναι ένα αξιόπαινο και έλικρινές εγχείρημα και ασκεί επίδραση ακόμη και στους «σχετικιστές» και στους «σκεπτικιστές» – που θα

* Η μετάφραση του άρθρου, που στο πρωτότυπο φέρει τον τίτλο «Über das Fundament der Erkenntnis» (*Erkenntnis* 4, 1934, σ. 79-99) βασίστηκε στην αγγλική απόδοσή του «On the Foundation of Knowledge», *Philosophical Papers*, edited by Henk Mulder, Barbara F.B. van de Velde-Schlick, vol. II (1925-1936), Reidel, 1979, σ. 370-387, και έγινε από την Αλεξάνδρα Καρπέτα.

ντρέπονταν μάλλον γι' αυτό. Εμφανίζεται με διάφορες μορφές και οδηγεί σε περιέργες διαφορές απόψεων. Το ερώτημα για τις «αποφάνσεις πρωτοκόλλου», τη λειτουργία και την δομή τους είναι η τελευταία μορφή στην οποία η φιλοσοφία ή, καλύτερα, ο ριζοσπαστικός εμπειρισμός των ημερών μας εναποθέτει τις ελπίδες του για την αντιμετώπιση του προβλήματος για το έσχατο θεμέλιο της γνώσης.

Όπως ο όρος υπονοεί, οι «αποφάνσεις πρωτοκόλλου» αρχικά σήμαιναν τις αποφάνσεις εκείνες που, με απόλυτη απλότητα και χωρίς καμία διαμόρφωση, αλλαγή ή συμπλήρωση, εκθέτουν τα γεγονότα, η επεξεργασία των οποίων αποτελεί την ουσία όλης της επιστήμης και τα οποία προηγούνται όλης της γνώσης, κάθε ισχυρισμού για τον κόσμο. Δεν έχει νόημα να μιλούμε για αβέβαια γεγονότα – μόνον οι δηλώσεις μας, μόνον η γνώση μας μπορεί να είναι αβέβαιη. Και, συνεπώς, αν είναι πιθανόν να αναπαράγουμε τα ακατέργαστα γεγονότα εντελώς καθαρά μέσω των «αποφάνσεων πρωτοκόλλου», τότε αυτές φαίνεται να είναι η απόλυτα αναμφισβήτητη αφετηρία όλης της γνώσης μας. Τις έχουμε ήδη αφήσει πίσω, με το που θα προχωρήσουμε σε προτάσεις σαν αυτές που χρησιμοποιούνται στην ζωή ή στην επιστήμη (μια τέτοια μετάβαση εμφανίζεται να είναι της μορφής από τις «ατομικές» στις «γενικές» δηλώσεις), αλλά αποτελούν, παρ' όλα αυτά, την σταθερή βάση στην οποία όλη η γνώση μας οφείλει κάθε ψήγμα εγκυρότητας που μπορεί ακόμη να διεκδικεί.

Δεν έχει εν τούτοις καμία σημασία αν οι αποφάνσεις που ονομάζονται αποφάνσεις πρωτοκόλλου έχουν ποτέ διατυπωθεί, δηλαδή αν έχουν πραγματικά λεχθεί, γραφεί ή απλώς αν τις έχουμε «σκεφθεί». Το μόνο που είναι σημαντικό είναι να γνωρίζουμε ποιες είναι οι περιστάσεις επάνω στις οποίες βασίστηκαν οι αποφάνσεις αυτές και να μπορούμε ανά πάσα στιγμή να τις ανακατασκευάσουμε. Εάν ένας ερευνητής, παραδείγματος χάριν, αναφέρει ότι «υπό τις τάδε συνθήκες ο δείκτης σταματάει στο 10.5», ξέρει ότι αυτό σημαίνει «ότι δύο μαύρες γραμμές συμπίπτουν» και ότι τα λόγια «υπό τις τάδε συνθήκες» (οι οποίες υποθέτουμε ότι είναι δυνατόν να καταγραφούν) είναι δυνατόν επίσης να αναλυθούν σε συγκεκριμένες αποφάνσεις πρωτοκόλλου, τις οποίες θα μπορούσε επίσης, κατ' αρχήν, να δηλώσει επακριβώς, αν το ήθελε, παρ' όλο που αυτό θα απαιτούσε κόπο.

Το γεγονός είναι σαφές και από όσα γνωρίζω, δεν έχει αμφισβητηθεί από κανέναν ότι η γνώση στη ζωή και στην έρευνα *αρχίζει* κατά κάποια έννοια με την αποκατάσταση των γεγονότων και ότι οι «αποφάνσεις πρωτοκόλλου», διά μέσου των οποίων συντελείται αυτή η αποκατάσταση, βρίσκονται, κατά μία ανάλογη έννοια, στην *απαρχή* της επιστήμης. Τι σημαίνει αυτό; Πρέπει η «απαρχή» να κατανοηθεί με χρονική ή με λογική σημασία;

Στο σημείο αυτό βρισκόμαστε σε μια σοβαρή αμφιταλάντευση και ασά-

φεια. Όταν ανέφερα προηγουμένως ότι δεν είχε σημασία εάν οι κρίσιμες αποφάνσεις έχουν λεχθεί ή έχουν ανακοινωθεί ως πρωτόκολλα, αυτό σημαίνει προφανώς ότι δεν ήταν αναγκαίο να βρίσκονται *χρονικά* στην αφετηρία, αλλά ότι μπορούσε πολύ καλά να εισαχθούν αργότερα, αν ήταν απαραίτητο· και ότι θα είναι αναγκαίο, κάθε φορά που επιθυμούμε, να αποσαφηνίσουμε το πραγματικό νόημα της πρότασης (sentence) που έχει καταγραφεί. Πρέπει μήπως η συζήτηση σχετικά με τις αποφάνσεις πρωτοκόλλου να κατανοηθεί κατά μια *λογική έννοια*; Σε αυτήν την περίπτωση, οι αποφάνσεις πρωτοκόλλου πρέπει να χαρακτηρίζονται από συγκεκριμένες λογικές ιδιότητες, από την δομή τους, τη θέση τους στο σύστημα της επιστήμης· και το εγχείρημα που θα προέκυπτε θα ήταν να καθορίσουμε στην πράξη αυτές τις ιδιότητες. Πραγματικά, αυτή είναι η μορφή σύμφωνα με την οποία ο Carnap, λόγου χάριν, έθεσε, σε ένα προηγούμενο στάδιο, το πρόβλημα των αποφάνσεων πρωτοκόλλου, ενώ αργότερα¹ υποστήριξε ότι ήταν ζήτημα που αποκαθίσταται με μια αυθαίρετη απόφαση.

Από την άλλη πλευρά, βρίσκουμε αναρίθμητα επιχειρήματα που προϋποθέτουν σαφώς ότι πρέπει να υπολογίζουμε ως «αποφάνσεις πρωτοκόλλου» μόνον τις δηλώσεις εκείνες που προηγούνται χρονικά των άλλων αποφάνσεων της επιστήμης. Και αυτό δεν είναι σωστό; Διότι πρέπει να θυμούμαστε ότι έχουμε να κάνουμε εδώ με το έσχατο θεμέλιο της γνώσης μας για την *πραγματικότητα* και ότι δεν μπορεί να είναι επαρκές για αυτόν τον σκοπό να μεταχειριζόμαστε τις αποφάνσεις σαν να ήταν «ιδανικές κατασκευές» (όπως λεγόταν συχνά, παλαιότερα, κατά τον πλατωνικό τρόπο). Αντιθέτως, πρέπει να ασχολούμαστε με πραγματικά συμβάντα, με τα εν χρόνω συντελούμενα γεγονότα, που συνιστούν την κρίση μας και, συνεπώς, με τα νοητικά ενεργήματα της «σκέψης» ή με τα φυσικά ενεργήματα της «ομιλίας» και της «γραφής». Από τη στιγμή που τα νοητικά ενεργήματα (acts) κρίσης φαίνεται να εξυπηρετούν μια διυποκειμενικά έγκυρη γνώση μόνον αφού προηγουμένως μεταφραστούν σε προφορικές ή γραπτές εκφράσεις (δηλαδή σε ένα φυσικό σύστημα συμβόλων), υποστηρίχθηκε ότι πρέπει να θεωρηθούν ως «αποφάνσεις πρωτοκόλλου» συγκεκριμένες προφορικές, γραπτές ή τυπωμένες προτάσεις, δηλαδή συγκεκριμένα σύνθετα συγκροτήματα συμβόλων που αποτελούνται από ήχους ή από μελάνη και τα οποία, αν γραφούν σε μια πλήρως αρθρωμένη γλώσσα, θα μπορούσαν να σημαίνουν το εξής: «Ο κύριος τάδε, σε μια ορισμένη στιγμή και σε έναν ορισμένο τόπο, παρατηρεί αυτό ή εκείνο». (Αυτή η άποψη υποστηρίχθηκε και' εξοχίην από τον Otto Neurath). Και, πραγματικά, αν ανιχνεύσουμε τον δρόμο μέσω του οποίου έχουμε προσποριστεί όλη μας τη γνώση, χωρίς αμ-

1. *Erkenntnis* 3, σ. 216, 223 («Über Protokolsätze»).

φιβολία φτάνουμε πάντοτε στις ίδιες πηγές: τυπωμένες προτάσεις σε βιβλία, λόγια από το στόμα του δασκάλου και δικές μας παρατηρήσεις (στην τελευταία περίπτωση είμαστε οι ίδιοι ο κύριος τάδε).

Σύμφωνα με την άποψη αυτή, οι αποφάνσεις πρωτοκόλλου θα ήταν πραγματικά συμβάντα στον κόσμο και θα έπρεπε να προηγούνται χρονικά από τις άλλες πραγματικές διεργασίες που συνθέτουν το «οικοδόμημα της επιστήμης» ή ακόμη και παράγουν την γνώση σε ατομικό επίπεδο.

Δεν ξέρω σε ποιον βαθμό η διάκριση που έχει γίνει μεταξύ της λογικής και της χρονικής προτεραιότητας των αποφάνσεων πρωτοκόλλου ανταποκρίνεται στις διαφορές των απόψεων που εκφράζονται από διάφορους συγγραφείς – αλλά αυτό δεν μας ενδιαφέρει τώρα εδώ. Διότι σκοπός μας δεν είναι να καθορίσουμε ποιος είπε το σωστό πράγμα αλλά ποιο *είναι* το σωστό πράγμα. Και σε αυτό, η διάκριση αυτών των δύο θέσεων θα μας φανεί χρήσιμη.

Εκ των πραγμάτων, και οι δύο απόψεις μπορεί να είναι συμβατές διότι οι αποφάνσεις μέσω των οποίων καταγράφονται απλά δεδομένα της παρατήρησης και εμφανίζονται χρονικά στην αρχή, μπορεί την ίδια στιγμή να είναι εκείνες που, λόγω της δομής τους, πρέπει να αποτελούν την λογική αφετηρία της επιστήμης.

II

Το ερώτημα που πρέπει πρώτα να μας απασχολήσει είναι το εξής: επιτυγχάνεται κάποια πρόοδος εάν διατυπώσουμε το πρόβλημα για το έσχατο θεμέλιο της γνώσης με τη βοήθεια των «αποφάνσεων πρωτοκόλλου»; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα θα μπορούσε να μας προετοιμάσει για τη λύση του προβλήματος.

Μου φαίνεται ότι αποτελεί σημαντική μεθοδολογική βελτίωση εάν προσπαθήσουμε να φτάσουμε στο θεμέλιο της γνώσης ερευνώντας όχι τα πρωταρχικά γεγονότα, αλλά τις πρωταρχικές αποφάνσεις. Ωστόσο, μου φαίνεται επίσης ότι δεν έγινε κατανοητό πώς θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί με τρόπο κατάλληλο αυτό το πλεονέκτημα· και αυτό συνέβη ίσως διότι δεν υπήρξε πλήρης συνειδητοποίηση τού ότι το ζήτημα, εξαρχής, δεν ήταν τίποτε άλλο παρά το παλαιό πρόβλημα του θεμελίου της γνώσης. Πιστεύω πραγματικά ότι η άποψη αυτή, που προήλθε από σκέψεις σχετικές με τις αποφάνσεις πρωτοκόλλου, είναι αβάσιμη. Οδηγεί σε έναν ιδιόμορφο σχετικισμό, που φαίνεται να είναι αναγκαία συνέπεια της άποψης που θεωρεί ως εμπειρικά γεγονότα τις αποφάνσεις πρωτοκόλλου επάνω στις οποίες, όσο ο χρόνος περνά, ανεγείρεται το οικοδόμημα της γνώσης.

Διότι μόλις αναρωτηθούμε για την βεβαιότητα με την οποία μπορεί κανείς να υποστηρίξει την αλήθεια των κατ' αυτόν τον τρόπο θεωρούμενων αποφάνσεων πρωτοκόλλου, πρέπει να παραδεχθούμε ότι είναι εκτεθειμένος σε όλα τα είδη αμφισβήτησης.

Υπάρχει μια πρόταση σε ένα βιβλίο που λέει, παραδείγματος χάριν, ότι ο κ. τάδε έκανε την τάδε παρατήρηση με το άλφα εργαλείο. Μολονότι, δεδομένων ορισμένων συγκεκριμένων υποθέσεων, μπορεί κάποιος να πεισθεί πλήρως από μια τέτοια δήλωση, η δήλωση και συνεπώς η παρατήρηση δεν είναι δυνατόν ποτέ να θεωρηθούν ως *απόλυτα* βέβαιες. Διότι οι πιθανότητες λάθους είναι αναρίθμητες. Ο κ. τάδε μπορεί ακούσια ή εσκεμμένα να σημείωσε κάτι το οποίο δεν είναι ικανό να δώσει μια σωστή αναφορά για το παρατηρούμενο γεγονός. Όταν γράφουμε ή όταν τυπώνουμε κάτι, μπορεί ένα λάθος να περάσει απαρατήρητο – ακόμη και η υπόθεση ότι τα γράμματα σε ένα βιβλίο διατηρούν το σχήμα τους έστω και για ένα λεπτό και δεν μπορούν από μόνα τους να καθορίσουν τους εαυτούς τους σε νέες αποφάνσεις είναι μια εμπειρική υπόθεση, η οποία δεν μπορεί αυστηρά ποτέ να επαληθευθεί, από τη στιγμή που κάθε επαλήθευση θα εξαρτάται από παρόμοιες υποθέσεις, και με την προϋπόθεση ότι η μνήμη μας δεν μπορεί να μας εξαπατά μέσα σε μικρά, τουλάχιστον, χρονικά διαστήματα, κ.ο.κ.

Αυτό σημαίνει φυσικά –και μερικοί συγγραφείς το έχουν μάλιστα θριαμβευτικά επισημάνει– ότι οι αποφάνσεις πρωτοκόλλου, θεωρούμενες κατ' αυτόν τον τρόπο, είναι κατ' αρχήν ίδιες ως προς το χαρακτήρα με όλες τις δηλώσεις της επιστήμης: είναι *υποθέσεις* και τίποτε άλλο. Είναι πάντοτε ανασκευάσιμες και μπορεί να χρησιμοποιηθούν για την οικοδόμηση του συστήματος της γνώσης στον βαθμό που υποστηρίζονται από –ή τουλάχιστον δεν αντιφάσκουν με– άλλες υποθέσεις. Παρ' όλα αυτά, διατηρούμε το δικαίωμα να κάνουμε διορθώσεις οποιαδήποτε στιγμή, ακόμη και στις αποφάνσεις πρωτοκόλλου και τέτοιες διορθώσεις γίνονται συχνά, όποτε, λ.χ., διαγράψουμε κάποια δεδομένα και ύστερα υποστηρίζουμε ότι αυτά οφείλονται σε κάποιο λάθος.

Ακόμη και στις αποφάνσεις που βεβαιώνονται από εμάς τους ίδιους, ποτέ δεν αποκλείουμε κατ' αρχήν την πιθανότητα σφάλματος. Παραδεχόμαστε ότι, τη στιγμή που διατυπώνουμε μια κρίση, ο νους μας ίσως να βρισκόταν σε πλήρη σύγχυση και ότι μια εμπειρία, που τώρα υποστηρίζουμε ότι την είχαμε πριν από δύο λεπτά, μπορεί, ύστερα από εξέταση, να θεωρηθεί παραίσθηση ή να θεωρηθεί ότι δεν έχει ποτέ συμβεί.

Είναι σαφές, συνεπώς, ότι για καθέναν που αναζητεί ένα σταθερό θεμέλιο για την γνώση η άποψη που περιγράψαμε ανωτέρω για τις «αποφάνσεις πρωτοκόλλου» δεν παρέχει το ζητούμενο. Αντιθέτως, το μόνο πραγματικό συμπέρασμα είναι ότι η διάκριση που έγινε στην αρχή μεταξύ των αποφάνσεων πρω-

τοκόλλου και των άλλων αποφάνσεων απορρίπτεται ως διάκριση χωρίς νόημα. Μπορούμε, συνεπώς, να καταλάβουμε πώς φτάσαμε στην άποψη² ότι παίρνουμε όποιες αποφάνσεις θέλουμε από την επιστήμη και τις χαρακτηρίζουμε ως «αποφάνσεις πρωτοκόλλου», και ότι ίσως, απλώς και μόνον, λόγοι σκοπιμότητας καθορίζουν ποιες θα επιλέξουμε για τον σκοπό αυτό.

Αλλά μπορούμε να συμφωνήσουμε σε αυτό; Υπάρχουν πράγματι μόνον λόγοι σκοπιμότητας; Δεν αποτελεί ίσως ερώτημα από πού προκύπτουν οι συγκεκριμένες αποφάνσεις ή ποια είναι η προέλευση και η ιστορία τους; Τί νόημα, εν πάση περιπτώσει, έχει εδώ η σκοπιμότητα; Ποιος είναι ο σκοπός που επιτυγχάνεται με τη διατύπωση και επιλογή αυτών των αποφάνσεων;

Ο σκοπός μπορεί να είναι απλώς εκείνος που έχει η ίδια η επιστήμη, δηλαδή να παράσχει μια *αληθή* ερμηνεία των γεγονότων. Θεωρούμε αυταπόδεικτο ότι το πρόβλημα της θεμελίωσης όλης της γνώσης δεν είναι τίποτε άλλο παρά το ζήτημα του κριτηρίου της αλήθειας. Ο όρος «αποφάνσεις πρωτοκόλλου» εισήχθη αναμφισβήτητα προκειμένου με τη βοήθειά του ορισμένες αποφάνσεις θα μπορούν να διακριθούν από άλλες, έτσι που η αλήθεια τους να είναι το μέτρο της αλήθειας όλων των άλλων δηλώσεων. Σύμφωνα με την άποψη που περιγράφεται, αυτό το μέτρο σύγκρισης έχει τώρα αποδειχθεί ότι είναι τόσο σχετικό όσο και όλα τα καθιερωμένα μέτρα και σταθμά της φυσικής. Και αυτή η άποψη μαζί με τις συνέπειές της σχολιάζεται επίσης ως απομάκρυνση και του τελευταίου ίχνους «απολυταρχισμού» από την φιλοσοφία.³

Αλλά τότε τί μένει ως κριτήριο της αλήθειας; Από την στιγμή που δεν ισχύει ότι όλες οι δηλώσεις της επιστήμης βρίσκονται σε απόλυτη συμφωνία με ένα συγκεκριμένο σύστημα αποφάνσεων πρωτοκόλλου, αλλά μάλλον ότι όλες οι αποφάνσεις πρέπει να συμφωνούν με όλες τις άλλες, όπου η καθεμιά τους θεωρείται εξαρχής ως ανασκευάσιμη, η αλήθεια μπορεί να συνίσταται μόνο στην *αμοιβαία συμφωνία των αποφάνσεων μεταξύ τους*.

III

Αυτή η δοξασία (που την εξέφρασε και την υπεράσπισε ο Otto Neurath στο προαναφερθέν κείμενο, παραδείγματος χάριν) είναι πολύ γνωστή στην ιστορία της σύγχρονης φιλοσοφίας. Στην Αγγλία είναι γνωστή ως «συνεκτική θεωρία της αλήθειας» και έχει αντιπαραβληθεί με την παλαιότερη «θεωρία της αντιστοιχίας» (με την ευκαιρία, πρέπει να σημειωθεί ότι ο όρος «θεωρία» δεν εί-

2. K. Popper, στο Carnap, *Erkenntnis* 3, p.223.

3. Carnap, op.cit., p. 228.

ναί με κανέναν τρόπο κατάλληλος, από τη στιγμή που κάποιες επισημάνσεις για την φύση της αλήθειας είναι εντελώς διαφορετικές ως προς το χαρακτήρα από τις επιστημονικές θεωρίες, οι οποίες αποτελούνται πάντοτε από ένα σύστημα υποθέσεων).

Οι δύο απόψεις συνήθως αντιπαρατίθενται βάσει του ισχυρισμού ότι, στην πρώτη ή παραδοσιακή θεωρία της αντιστοιχίας, η αλήθεια μιας απόφασης συνίσταται στη συμφωνία της με τα γεγονότα, ενώ στη δεύτερη ή «συνεκτική θεωρία» συνίσταται στη συμφωνία της με το σύστημα όλων των άλλων αποφάνσεων.

Δεν θα διερευνήσω εδώ γενικά αν η διατύπωση της δοξασίας αυτής δεν μπορεί επίσης να ερμηνευθεί έτσι, ώστε να επισύρει την προσοχή μας σε κάτι απόλυτα σωστό (δηλαδή ότι υπάρχει ένα ειδικό νόημα σύμφωνα με το οποίο, όπως το θέτει ο Wittgenstein, «δεν μπορούμε να βγούμε έξω από τα όρια της γλώσσας»). Η προσπάθειά μου εδώ είναι να καταδείξω ότι, κατά την ερμηνεία που πρέπει να της δοθεί στο παρόν κείμενο, είναι εντελώς αβάσιμη.

Αν η αλήθεια μιας απόφασης πρέπει να συνίσταται στην συνεκτικότητα ή στην συμφωνία της με άλλες αποφάνσεις, πρέπει να είμαστε σαφείς για το τί σημαίνει «συμφωνία», και ποιες αποφάνσεις εννοούμε όταν λέμε «άλλες».

Το πρώτο σημείο πρέπει να είναι αρκετά εύκολο να το αποσαφηνίσουμε. Από τη στιγμή που δεν υποτίθεται ότι η υπό εξέταση δήλωση λέει *το ίδιο* με τις άλλες, η μόνη εναλλακτική λύση είναι να είναι *συνεπής* μαζί τους και ότι δεν θα υπάρξει καμία αντίφαση μεταξύ αυτών και της ίδιας. Η αλήθεια έτσι θα συνίσταται απλώς στην απουσία αντίφασης. Αλλά τώρα το ερώτημα πώς η αλήθεια μπορεί να ταυτιστεί άμεσα με την έλλειψη αντίφασης δεν αξίζει να το συζητούμε. Θα έπρεπε εδώ και καιρό να είχε αναγνωρισθεί ότι η μη ύπαρξη αντίφασης και η αλήθεια (αν θέλει κανείς να χρησιμοποιήσει τη λέξη αυτή) μπορεί να ταυτιστούν μόνον στην περίπτωση αποφάνσεων ταυτολογικού χαρακτήρα, δηλαδή στις αποφάνσεις της καθαρής γεωμετρίας. Αλλά στις αποφάνσεις αυτού του είδους η σύνδεση με την πραγματικότητα έχει αποκοπεί σκοπίμως: είναι απλοί τύποι μέσα σε έναν συγκεκριμένο μαθηματικό λογισμό. Σχετικά με τις δηλώσεις της *καθαρής* γεωμετρίας δεν έχει κανένα νόημα να αναρωτηθούμε εάν συμφωνούν με τα γεγονότα του κόσμου ή όχι. Για να ονομαστούν αληθείς ή ορθές, αυτές πρέπει απλώς να είναι συνεπείς με τα αξιώματα που τίθενται αρχικά με αυθαίρετο τρόπο (παρ' όλο που συνήθως απαιτείται να *συνάγονται λογικά* από αυτές). Εδώ αντιμετωπίζουμε ακριβώς εκείνο που παλαιότερα χαρακτηριζόταν ως *τυπική* αλήθεια και διακρινόταν από την *εμπειρική / υλική* αλήθεια.

Η τελευταία είναι η αλήθεια των συνθετικών αποφάνσεων ή των εμπειρικών δηλώσεων· και αν επιθυμούμε να τις περιγράψουμε με την έννοια της μη

αντίφασης ή της συνεκτικότητας με άλλες αποφάνσεις, αυτό μπορεί να γίνει μόνον εάν πούμε ότι δεν είναι δυνατόν να αντιφάσκουν με κάποιες συγκεκριμένες δηλώσεις, δηλαδή με τις δηλώσεις που καταγράφουν «τα γεγονότα της άμεσης παρατήρησης». Αυτό που ζητούμε ως κριτήριο της αλήθειας δεν είναι η συνεκτικότητα με οποιοσδήποτε αποφάνσεις. Αυτό που ζητούμε μάλλον είναι η συνεκτικότητα με κάποιες πολύ συγκεκριμένες δηλώσεις που δεν μπορεί να επιλεχθούν κατά βούληση. Με άλλα λόγια, το κριτήριο της μη αντίφασης από μόνο του είναι εντελώς ανεπαρκές για την πραγματική υλική αλήθεια· μάλλον είναι ζήτημα συνεκτικότητας με δηλώσεις ενός πολύ ιδιαίχοντος είδους· και για αυτήν τη συνεκτικότητα κανείς και τίποτε δεν μας εμποδίζουν να χρησιμοποιήσουμε την παλαιά έκφραση «συμφωνία με την πραγματικότητα».

Το εκπληκτικό λάθος της «θεωρίας της συνοχής» μπορεί να εξηγηθεί με το γεγονός ότι, όταν διατυπώνουμε και επεξεργαζόμαστε την θεωρία αυτή, δίδεται ιδιαίτερη προσοχή μόνον στις αποφάνσεις που εμφανίζονται στην επιστήμη, και μόνον αυτές χρησιμοποιήθηκαν ως παραδείγματα. Το ότι αυτές δεν αντέφασκαν μεταξύ τους ήταν λοιπόν επαρκές κριτήριο, αλλά αυτό συμβαίνει ακριβώς διότι οι αποφάνσεις αυτές ήταν ενός ιδιαίχοντος είδους. Διότι, κατά μία έννοια (την οποία πρέπει να προσδιορίσουμε), η «πηγή» τους βρίσκεται στις παρατηρησιακές αποφάνσεις και προκύπτουν, όπως μπορεί κανείς να πει χρησιμοποιώντας παραδοσιακούς όρους, «από την εμπειρία».

Αλλά όποιος λαμβάνει σοβαρά υπ' όψιν του την συνοχή ως το μόνο κριτήριο της αλήθειας, πρέπει να θεωρήσει ότι κάθε κατασκευασμένη ιστορία είναι τόσο αληθής όσο και μια ιστορική αναφορά ή όσο οι αποφάνσεις που συναντούμε σε ένα εγχειρίδιο χημείας, αρκεί η ιστορία να είναι καλά κατασκευασμένη ώστε να μην περιέχει αντιφάσεις. Με τη βοήθεια της φαντασίας μπορώ να σκιαγραφήσω έναν παράξενο περιπετειώδη κόσμο· ο φιλόσοφος που υποστηρίζει τη θεωρία της συνοχής είναι υποχρεωμένος να πιστέψει στην αλήθεια της ιστορίας μου, με μόνη προϋπόθεση ότι έχω μεριμνήσει για την συνεκτικότητα των ισχυρισμών μου και έχω αποφύγει διακριτικά κάθε σύγκρουση με τη συνήθη περιγραφή του κόσμου, τοποθετώντας ενδεχομένως τη σκηνή της ιστορίας μου σε έναν μακρινό πλανήτη, όπου η παρατήρηση καθίσταται πλέον αδύνατη. Ή μάλλον, αυστηρά μιλώντας, δεν χρειάζεται καν τόση διακριτικότητα· μπορώ κάλλιστα, αντί να προσαρμόσω την ιστορία μου, να ζητήσω από τους άλλους να προσαρμοστούν σε αυτήν. Οι άλλοι δεν μπορούν ούτε καν να αντείπουν, σε τέτοια περίπτωση, ότι αυτή η διαδικασία συγκρούεται με την παρατήρηση, διότι σύμφωνα με την θεωρία της αλήθειας ως συνοχής καμία «παρατήρηση» κανενός είδους δεν υπεισέρχεται τώρα παρά μόνον η λογική συνέπεια των δηλώσεων που συζητούμε.

Εφόσον κανείς δεν σκέφτεται να θεωρήσει αληθείς τις αποφάνσεις ενός μυθιστορήματος και ψευδείς αυτές ενός βιβλίου φυσικής, η άποψη της συνοχής είναι μια πλήρης αποτυχία. Κάτι άλλο πρέπει να προστεθεί στη συνοχή, δηλαδή μια αρχή από την οποία να συνάγεται η πραγματικότητα· η αρχή αυτή και μόνο θα ήταν το πραγματικό κριτήριο.

Εάν μου δώσουν ένα σύνολο αποφάνσεων, μερικές από τις οποίες είναι αντιφατικές, μπορώ να επιτύχω λογική συνέπεια μεταξύ τους με διάφορους τρόπους· σε μία περίπτωση, λ.χ., επιλέγω κάποιες από αυτές και κατόπιν τις εγκαταλείπω ή τις διορθώνω· και σε μια άλλη περίπτωση κάνω το ίδιο πράγμα με εκείνες που αντιφάσκουν στις πρώτες.

Έτσι αναδεικνύεται η λογική αδυνατότητα της άποψης της συνοχής· δεν μπορεί να παράσχει ένα μη αμφίσημο κριτήριο αλήθειας, διότι μέσω αυτής μπορώ να φτάσω σε οποιαδήποτε μη αντιφατικά στο εσωτερικό τους συστήματα απόφασης επιθυμώ, τα οποία όμως δεν είναι λογικώς, σγηνέπη μεταξύ τους.

Ο παραλογισμός αποφεύγεται μόνον όταν δεν μπορεί κανείς να εγκαταλείψει ή να διορθώσει όποια δήλωση προτιμά ο ίδιος, παρά είναι προσδιορισμένες εκείνες που πρέπει να διατηρηθούν και με τις οποίες πρέπει να συμμορφωθούν οι υπόλοιπες.

IV

Η θεωρία της συνοχής τώρα απορρίπτεται· και έτσι φτάνουμε στο δεύτερο σημείο των κρίσιμων θεωρήσεών μας, δηλαδή στο ερώτημα εάν όλες οι αποφάνσεις είναι ανασκευάσιμες ή εάν υπάρχουν κάποιες που είναι ακλόνητες. Οι τελευταίες θα αποτελούσαν προφανώς το «θεμέλιο» όλης της γνώσης το οποίο αναζητούμε και το οποίο μέχρι στιγμής δεν έχουμε πλησιάσει καθόλου.

Με ποιον κανόνα, λοιπόν, θα αναζητήσουμε τις αποφάνσεις εκείνες οι οποίες παραμένουν αναλλοίωτες, και προς τις οποίες όλες οι άλλες πρέπει να βρίσκονται σε συμφωνία μαζί τους; Θα αναφερθούμε σε αυτές, παρακάτω, όχι ως «αποφάνσεις πρωτοκόλλου» αλλά μάλλον ως «θεμελιακές αποφάνσεις», αφού είναι πράγματι αμφίβολο αν εμφανίζονται καν στα πρωτόκολλα της επιστήμης.

Το πρώτο πράγμα που θα αναζητήσουμε, χωρίς αμφιβολία, είναι ένας κανόνας υπό την μορφή μιας αρχής της οικονομίας και θα πούμε, με άλλα λόγια, ότι ως θεμελιακές πρέπει να επιλεγούν οι αποφάνσεις εκείνες τις οποίες, εάν υιοθετούσαμε, το συνολικό σύστημα των δηλώσεών μας θα ελευθερωνόταν από τις αντιφάσεις του με τις ελάχιστες δυνατές αλλαγές.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ένας τέτοιος κανόνας οικονομίας δεν θα μετέτρεπε μια κι έξω ένα ορισμένο σύνολο δηλώσεων σε θεμελιακές αποφάνσεις· εί-

ναι απολύτως δυνατό οι θεμελιακές αποφάνσεις, που μέχρι μια ορισμένη στιγμή θεωρούνταν τέτοιες, να υποβαθμιστούν με την πρόοδο της επιστήμης, αν φανεί πιο οικονομικό να τις αντικαταστήσουμε με άλλες καινούργιες που ανακαλύφθηκαν εν τω μεταξύ και οι οποίες από τούδε και στο εξής – μέχρι νεωτέρας – θα παίζουν ρόλο θεμελίου. Μια τέτοια άποψη, παρ' όλο που δεν θα στηριζόταν πλέον στην αρχή της συνοχής αλλά μάλλον σε μια αρχή οικονομίας, θα έτεινε εξίσου προς τον «σχετικισμό».

Μου φαίνεται ότι είναι πέραν πάσης αμφιβολίας ότι οι υποστηρικτές της αντίληψης που μόλις επικρίναμε εξέλαβαν την αρχή της οικονομίας ως πραγματικό οδηγό τους, είτε το διατύπωσαν ρητά είτε όχι· έχω συνεπώς υποθέσει πιο πάνω ότι στη σχετικιστική θεώρηση λόγοι οικονομίας και ανάγκης επιβάλλουν την επιλογή των «αποφάνσεων πρωτοκόλλου», και για τον λόγο αυτό έθεσα το ερώτημα: «Μπορούμε να συμφωνήσουμε με αυτό;».

Σε αυτό το ερώτημα τώρα απαντώ ευθέως: «Όχι!». Δεν είναι λόγοι οικονομίας και ανάγκης, αλλά ιδιότητες εντελώς διαφορετικού είδους που χαρακτηρίζουν τις θεμελιακές αποφάνσεις.

Η διεργασία με βάση την οποία επιλέγουμε αυτές τις αποφάνσεις θα μπορούσε να ονομαστεί οικονομική, εάν χαρακτηριζόταν από προσαρμογή στις γνώμες (ή στις «αποφάνσεις πρωτοκόλλου») της πλειονότητας των ερευνητών. Πραγματικά, συμβαίνει να δεχόμαστε ως αναμφισβήτητο ένα συμβάν –λ.χ. στη γεωγραφία, στην ιστορία– ή ακόμη και έναν φυσικό νόμο, αν βρίσκουμε να αναφέρεται συχνά σε σχετικά συμφραζόμενα. Μετά, συμβαίνει απλώς να μην θέλουμε να ελέγξουμε την εγκυρότητά του από μόνοι μας. Συνεπώς, συναινούμε με εκείνο που είναι καθολικά αποδεκτό. Αλλά ο λόγος για τον οποίο συναινούμε είναι ότι γνωρίζουμε επακριβώς τις περιστάσεις υπό τις οποίες διατυπώνονται συνήθως τέτοιες δηλώσεις, και έτσι ενισχύεται η εμπιστοσύνη μας σε αυτές και όχι επειδή αντιστοιχούν στη γνώμη της πλειονότητας. Αντίθετα, αν γίνονται καθολικά αποδεκτές, είναι επειδή κάθε άτομο χωριστά αισθάνεται την ίδια εμπιστοσύνη. Το αν δεχόμαστε και σε ποιον βαθμό μια δήλωση ως ανασκευάσιμη ή απορριπτέα εξαρτάται ολοκληρωτικά από την προελευσή της, και (πέρα από εντελώς ξεχωριστές περιπτώσεις) κατά κανένα τρόπο από το εάν η διατήρησή της θα απαιτούσε διόρθωση πολλών άλλων δηλώσεων και ίσως μάλιστα αναδιάρθρωση ολόκληρου του συστήματος της γνώσης.

Προτού εφαρμόσουμε την αρχή της οικονομίας, οφείλουμε να γνωρίζουμε σε ποιες αποφάνσεις θα πρέπει να εφαρμοστεί. Και εάν η αρχή αυτή επρόκειτο να είναι ο μόνος αποφασιστικός κανόνας, τότε η απάντηση θα έπρεπε να είναι: σε όλες τις αποφάνσεις που πρόκειται να διαιτυπωθούν, ή έχουν ποτέ διαιτυπωθεί, με αξιώσεις εγκυρότητας. Ουσιαστικά, η έκφραση «με αξιώσεις εγκυ-

ρότητας» θα έπρεπε να παραλειφθεί, διότι πώς θα διακρίνουμε αυτές τις αποφάνσεις από εκείνες που έχουν διατυπωθεί εντελώς αυθαίρετα, από εκείνες που έχουν διατυπωθεί ως αστείο ή προκειμένου να μας οδηγήσουν σε πλάνη; Αυτή η διάκριση δεν μπορεί καν να γίνει χωρίς να λάβουμε υπ' όψιν μας την προέλευσή τους. Έτσι βρισκόμαστε και πάλι αντιμέτωποι με το ερώτημα της πηγής τους. Στον βαθμό που δεν έχουμε ταξινομήσει τις δηλώσεις σύμφωνα με την προέλευσή τους, οποιαδήποτε εφαρμογή της οικονομικής αρχής της συμβατότητας θα ήταν τέλειος παραλογισμός. Αλλά μόλις ερευνήσουμε το ερώτημα της προέλευσης των αποφάνσεων, διαπιστώνουμε αμέσως ότι, ενεργώντας με τον τρόπο αυτό, τις ταξινομούμε ταυτόχρονα από την προοπτική της εγκυρότητας, ότι –πέρα από ορισμένες ειδικές περιπτώσεις σε υπό ανάπτυξη περιοχές της επιστήμης– δεν υπάρχει καθόλου χώρος για εφαρμογή της αρχής του οικονομίας, και ότι η ταξινόμηση από την προοπτική της εγκυρότητας δείχνει τον δρόμο προς το θεμέλιο που αναζητούμε.

V

Σε αυτό το σημείο απαιτείται πράγματι πάρα πολύ μεγάλη προσοχή. Διότι εδώ βρισκόμαστε στο ίδιο μονοπάτι που, από αμνημονεύτων χρόνων, ακολουθούν όλοι όσοι θέλησαν να βρουν τα έσχατα θεμέλια της αλήθειας. Και ο σκοπός μέχρι τώρα δεν έχει επιτευχθεί. Διότι όταν διατάσσουμε τις αποφάνσεις σύμφωνα με την προέλευσή τους, πράγμα που επιχειρήσαμε προκειμένου να κρίνουμε την βεβαιότητά τους, οι αποφάνσεις που προβάλλονται από *μας τους ίδιους* καταλαμβάνουν αυτομάτως ξεχωριστή θέση. Και από αυτές, δευτερεύουσα θέση καταλαμβάνεται από εκείνες που βρίσκονται στο παρελθόν, διότι πιστεύουμε ότι η βεβαιότητά τους δυσχεραίνεται εξαιτίας τού *φτι* η μνήμη μας μπορεί να μας εξαπατήσει – κατά κανόνα μάλιστα τόσο περισσότερο, όσο πιο πίσω στον χρόνο πηγαίνουμε. Ενώ την πρώτη θέση, ως αποφάνσεις που παρουσιάζουν αγοσία στην αμφισβήτηση, κατέχουν οι αποφάνσεις εκείνες που εκφράζουν κάτι από την προσωπική μας «αντίληψη» ή «εμπειρία» (ή όπως αλλιώς το πούμε) που είναι τοποθετημένη στο *παρόν*. Και, μολονότι αυτό μπορεί να μας φαίνεται πολύ απλό, οι φιλόσοφοι αισθάνθηκαν εγκλωβισμένοι σε έναν αβέβαιο λαβύρινθο όταν δοκίμασαν να χρησιμοποιήσουν τις αποφάνσεις του ανωτέρω είδους για να παράσχουν το θεμέλιο όλης της γνώσης. Μερικές αινιγματικές διέξοδοι, λ.χ., σε αυτόν τον λαβύρινθο είναι οι τύποι εκείνοι και τα επιχειρήματα που, με τη βοήθεια διαφόρων ονομάτων, π.χ. «μαρτυρία της εσωτερικής αντίληψης», «σολιψισμός», «σολιψισμός της στιγμής», «αυτοβεβαιότητα της συνείδησης» κ.λπ., βρέθηκαν στο επίκεντρο πολλών φιλοσοφικών συζητήσεων. Ο πιο γνωστός προορισμός στον οποίο οδήγησε αυτό το εγ-

χειρήματα ήταν το καρτεσιανό *cogito ergo sum*^{*}, στο οποίο είχε οδηγηθεί νωρίτερα και ο Άγιος Αυγουστίνος. Και ως προς αυτό, η λογική μάς άνοιξε τα μάτια: γνωρίζουμε ότι πρόκειται απλώς για μια ψευδο-απόφανση, η οποία πάλι δεν μετατρέπεται σε γνήσια δήλωση με το να διατυπωθεί ως *cogitatio est* – «το περιεχόμενο της συνείδησης υπάρχει».⁴ Μια τέτοια απόφανση, που από μόνη της δεν λέει τίποτε, δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως θεμέλιο κανενός πράγματος, δεν αποτελεί γνώση και τίποτα δεν βασίζεται επάνω της, δεν παρέχει καμία ασφάλεια σε τίποτε απ' όσα ξέρουμε.

Υπάρχει, συνεπώς, πολύ μεγάλος κίνδυνος, ενόσω επιχειρούμε να ακολουθήσουμε τον ανωτέρω δρόμο, να φτάσουμε σε κενά περιεχομένου λεκτικά σχήματα, αντί για το θεμέλιο που αναζητούμε. Από την επιθυμία μας, άλλωστε, να καταστήσουμε σαφή αυτόν τον κίνδυνο ξεπήδησε όλη η θεωρία για τις αποφάνσεις πρωτοκόλλου. Αλλά η διέξοδος που επιλέχθηκε δεν ήταν δυνατόν να μας ικανοποιήσει: το *ουσιαστικό* μειονέκτημά της έγκειται στο ότι δεν μπορέσαμε να αναγνωρίσουμε τη διαφορετικότητα των αποφάνσεων, πράγμα που προκύπτει από το γεγονός ότι στο σύστημα της γνώσης που ο καθένας θα δεχόταν ως «ορθό» οι δικές του αποφάνσεις τελικά παίζουν αποφασιστικό ρόλο.

Θεωρητικά είναι δυνατόν οι δηλώσεις που κάνουν όλοι οι άλλοι για τον κόσμο να μην επιβεβαιώνονται από τις δικές μου παρατηρήσεις. Μπορεί κάλλιστα να συμβεί όλα τα βιβλία που διαβάζω και όλα αυτά που ακούω να βρίσκονται σε εξαιρετική συμφωνία μεταξύ τους, ποτέ να μην αντιφάσκουν, αλλά να μην είναι συμβατά με ένα μεγάλο μέρος των δικών μου παρατηρησιακών αποφάνσεων (σε αυτήν την περίπτωση, το πρόβλημα της εκμάθησης της γλώσσας και της χρήσης της στην επικοινωνία θα δημιουργούσε δυσκολίες, αλλά αυτές θα αντιμετώπιζονταν με τη βοήθεια ορισμένων υποθέσεων που θα αφορούσαν τα πράγματα στα οποία θα προέκυπταν οι αντιφάσεις.) Σύμφωνα με τη θεωρία στην οποία ασκούμε κριτική, σε μια τέτοια περίπτωση θα έπρεπε απλώς να θυσιάσω τις δικές μου αποφάνσεις πρωτοκόλλου, αφού βρίσκονται εμφανώς σε αντίφαση με την μεγάλη μάζα των αποφάνσεων των άλλων (ανθρώπων), οι οποίες όμως συμβαίνει να εναρμονίζονται μεταξύ τους και τις οποίες δεν θα έπρεπε να προσδοκώ ότι θα διορθώσω επικαλούμενος την δική μου περιορισμένη και τεμαχισμένη εμπειρία.

Αλλά τί θα συνέβαινε στην περίπτωση αυτή; Εγώ, πάντως, δεν θα εγκατέλειπα τις δικές μου παρατηρησιακές αποφάνσεις σε καμία περίπτωση· μου φαίνεται ότι μόνο ένα σύστημα γνώσης στο οποίο αυτές θα ενσωματώνονταν

* Σκέπτομαι, άρα υπάρχω.

4. Cf. *Erkenntnis* 3, p. 20.

χωρίς κανέναν ακρωτηριασμό μπορώ να υιοθετήσω. Και ένα τέτοιο σύστημα θα μπορούσα πάντοτε να το κατασκευάσω. Θα θεωρούσα απλώς ότι όλοι οι άλλοι άνθρωποι είναι τρελοί που ονειρεύονται και ότι η τρέλα τους έχει μέθοδο σε ασυνήθιστο βαθμό ή, για να το θέσω πιο συγκεκριμένα, θα υποστήριζα ότι οι άλλοι ζουν σε έναν κόσμο διαφορετικό από τον δικό μου, στον οποίο τα κοινά με τον δικό μου είναι τόσα μόνο που η επικοινωνία στην ίδια γλώσσα να μην είναι αδύνατη. Εν πάση περιπτώσει, και ανεξάρτητα από την κοσμική εικόνα που θα κατασκεύαζα, θα έλεγχα την αλήθεια αυτού του κόσμου με τη βοήθεια της δικής μου εμπειρίας. Δεν θα επέτρεπα ποτέ να μου αφαιρέσουν αυτό το στήριγμα, οι παρατηρησιακές αποφάνσεις μου θα ήταν πάντοτε το τελικό κριτήριο. Θα υποστήριζα, κατά κάποιον τρόπο, ότι «αυτό που βλέπω το βλέπω!».

VI

Υπό το φως των ανωτέρω προκαταρκτικών παρατηρήσεων, είναι σαφές προς ποια κατεύθυνση πρέπει να αναζητήσουμε τη λύση στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουμε· πρέπει να χρησιμοποιήσουμε ορισμένα κομμάτια του καρτεσιανού δρόμου, στο μέτρο που αυτά είναι λογικά και βατά, αλλά μετά πρέπει να μεριμνήσουμε να μη χαθούμε στο *cogito ergo sum* και σε παρόμοιες ανοησίες. Αυτό μπορούμε να το κάνουμε εάν επιτύχουμε να δώσουμε σαφήνεια στο νόημα και στον ρόλο των αποφάνσεων που εκφράζουν εκείνο που είναι «άμεσα παρατηρήσιμο».

Τί βρίσκεται πραγματικά πίσω από την δήλωση ότι τούτες είναι «απολύτως βέβαιες»; Και κατά ποια έννοια μπορεί να θεωρηθούν ότι είναι το έσχατο θεμέλιο όλης της γνώσης;

Ας εξετάσουμε πρώτα το δεύτερο ερώτημα. Εάν υποθέσουμε ότι σε μια ορισμένη στιγμή σημειώνω όλες τις παρατηρήσεις μου –δεν παίζει ρόλο, κατ' αρχήν, αν τις σημειώνω στο χαρτί ή τις κρατώ στη μνήμη μου– και από αυτές αρχίζω να κατασκευάζω την επιστήμη· θα είχα συνεπώς μπροστά μου γνήσιες «αποφάνσεις πρωτοκόλλου», αποφάνσεις που χρονικά βρίσκονται στην αρχή της γνώσης. Από αυτές κατόπιν θα αναπτύσσονταν βαθμιαία, με τη διαδικασία που ονομάζουμε «επαγωγή», όλες οι άλλες αποφάνσεις της επιστήμης: η επαγωγή έγκειται απλώς στο ότι, εάν διεγερθώ από τις αποφάνσεις πρωτοκόλλου· δημιουργώ δοκιμαστικά γενικές αποφάνσεις (υποθέσεις), από τις οποίες αυτές οι πρώτες, μαζί με ένα σωρό άλλες, θα συνάγονταν λογικά. Τώρα, αν αυτές οι άλλες αποφάνσεις λένε *το ίδιο* με τις παρατηρησιακές αποφάνσεις, οι οποίες αποκτήθηκαν αμέσως κατόπιν, υπό εντελώς συγκεκριμένες συνθήκες, που πρέπει να δηλωθούν προκαταβολικά, τότε λοιπόν *οι υποθέσεις*

συνεχίζουν να θεωρούνται επιβεβαιωμένες, όσο δεν εμφανίζονται νέες παρατηρησιακές αποφάνσεις οι οποίες θα αντιφάσκουν προς τις αποφάνσεις που λογικά συνάγονται από τις υποθέσεις και, συνεπώς, προς τις ίδιες τις υποθέσεις. Στον βαθμό που αυτό δεν συμβαίνει, πιστεύουμε ότι έχουμε εικάσει σωστά έναν νόμο της φύσης. Η επαγωγή, συνεπώς, δεν είναι τίποτε άλλο από μια μεθοδικά οδηγημένη εικασία, μια ψυχολογική, βιολογική διαδικασία η οποία δεν έχει καμία σχέση με τη λογική.

Έχουμε, συνεπώς, μπροστά μας μια σχηματική περιγραφή της πραγματικής διαδικασίας της επιστήμης. Είναι σαφές ποιο ρόλο παίζουν σε αυτήν οι ισχυρισμοί για το άμεσα παρατηρήσιμο. Δεν ταυτίζονται με τις δηλώσεις που γράφονται ή που τις θυμόμαστε, δηλαδή με τις αποφάνσεις που κανονικά θα ονομάζαμε «αποφάνσεις πρωτοκόλλου», αλλά αποτελούν την *αφορμή* για να τις διατυπώσουμε. Όπως παραδεχθήκαμε ήδη, οι αποφάνσεις πρωτοκόλλου που καταγράφουμε σε ένα βιβλίο ή συγκρατούμε στη μνήμη θα έπρεπε αναμφίβολα να συγκριθούν ως προς την εγκυρότητά τους με *υποθέσεις*, διότι εάν έχουμε μπροστά μας μια τέτοια απόφαση, είναι απλώς μια υπόθεση ότι είναι αληθής, ότι συμφωνεί με τη παρατηρησιακή δήλωση που αποτέλεσε αφορμή για να την διατυπώσουμε. (Ίσως μάλιστα δεν προκλήθηκε καν παρατηρησιακή δήλωση, αλλά προέρχεται από κάποιο παιχνίδι). Αυτό που ονομάζω παρατηρησιακή δήλωση δεν μπορεί να ταυτιστεί με μια πραγματική απόφαση πρωτοκόλλου, διότι, κατά μία έννοια, δεν μπορεί καν να καταγραφεί – είναι μια θέση στην οποία θα επιστρέψω σε λίγο.

Στο σχήμα της κατασκευής της γνώσης που έχω περιγράψει, συνεπώς, ο ρόλος των παρατηρησιακών δηλώσεων έγκειται στο ότι βρίσκονται πρώτες χρονικά, στην αφετηρία της συνολικής διαδικασίας, αποτελούν την αφορμή και την θέτουν σε λειτουργία. Ποιο μέρος του περιεχομένου τους υπεισέρχεται κατόπιν στη γνώση παραμένει ουσιαστικά ανοιχτό ζήτημα. Συνεπώς, οι παρατηρησιακές δηλώσεις μπορεί δίκαια να θεωρηθούν ως απώτερη προέλευση όλης της γνώσης θα έπρεπε όμως να θεωρηθούν ως θεμέλιό τους, ως το τελικό βέβαιο θεμέλιο; Μετά βίας θα καταλήγαμε σε κάτι τέτοιο, διότι αυτή η «προέλευση» συνδέεται με το συνολικό οικοδόμημα της γνώσης κατά τρόπο υπερβολικά αμφιλεγόμενο. Επί πλέον, εξετάσαμε την πραγματική διαδικασία με τρόπο σχηματικά απλοποιημένο. Στην πραγματικότητα, εκείνο που δηλώνεται σε ένα πρωτόκολλο συνδέεται πολύ λίγο με το παρατηρήσιμο ως τέτοιο και, εν γένει, δεν πρέπει να υποθέσουμε ότι γνήσιες παρατηρησιακές δηλώσεις παρεμβάλλονται ανάμεσα στην παρατήρηση και στο «πρωτόκολλο».

Τώρα όμως διαφαίνεται ότι αυτές οι αποφάνσεις, οι δηλώσεις για το άμεσα παρατηρήσιμο ή οι «διαπιστώσεις» (Konstatierungen), όπως επίσης θα μπορούσαμε να τις ονομάσουμε, έχουν ακόμη μια άλλη λειτουργία να επιτελέ-

σουν, συγκεκριμένα κατά την διαδικασία επιβεβαίωσης των υποθέσεων, κατά την *επαλήθευση*.

Η επιστήμη διατυπώνει προβλέψεις τις οποίες ελέγχουμε με τη βοήθεια της «εμπειρίας». Αυτή είναι ουσιαστικά η λειτουργία της. Λέει, π.χ.: «Εάν, την τάδε στιγμή, κοιτάξεις σε ένα τηλεσκόπιο που εστιάζεται με τον τάδε τρόπο, θα δεις μια κηλίδα φωτός (ένα άστρο) που συμπίπτει με μια μαύρη γραμμή». Ας υποθέσουμε ότι ακολουθώντας αυτές τις οδηγίες, το συμβάν που προβλέπεται πράγματι συμβαίνει· αυτό σημαίνει ασφαλώς ότι διαπιστώνουμε κάτι για το οποίο είχαμε προετοιμαστεί· διατυπώνουμε μια παρατηρησιακή κρίση που *προσδοκούσαμε* και, έτοι, έχουμε ένα αίσθημα *εκπλήρωσης*, μια εντελώς χαρακτηριστική ικανοποίηση· είμαστε έτσι *ικανοποιημένοι*. Τότε, είναι σωστό να πούμε ότι οι διαπιστώσεις ή οι παρατησιακές δηλώσεις έχουν εκπληρώσει τον πραγματικό σκοπό τους αμέσως μόλις αυτή η ιδιαίζουσα ικανοποίηση έχει επιτευχθεί.

Και την αποκτούμε ακριβώς τη στιγμή που η διαπίστωση επισυμβαίνει, όταν δηλώνεται η παρατήρηση. Αυτό έχει εξαιρετική σημασία, διότι σημαίνει ότι η λειτουργία των αποφάνσεων που αναφέρονται στο *άμεσα παρόν* βρίσκεται εξίσου στο παρόν. Είδαμε πραγματικά ότι δεν έχουν καμία διάρκεια, ότι μόλις τελειώσουν, έχουμε στη διάθεσή μας απλά ίχνη τους ή αναμνήσεις τους οι οποίες μπορούν να παίξουν μόνο ρόλο υποθέσεων και, συνεπώς, στερούνται τελικής βεβαιότητας. Επάνω στις διαπιστώσεις δεν μπορούμε να ορθώσουμε ένα βάσιμο οικοδόμημα, διότι εξαφανίζονται αμέσως μόλις αρχίσει η οικοδόμηση. Εάν χρονικά βρίσκονται στην έναρξη της διαδικασίας της οικοδόμησης της γνώσης, λογικά δεν εξυπηρετούν τίποτε. Είναι εντελώς διαφορετικό όμως εάν εμφανίζονται στο τέλος· συμπληρώνουν τώρα την πράξη της επαλήθευσης (ή της διάψευσης) και κατά τη στιγμή που εμφανίζονται έχουν ήδη εκτελέσει το καθήκον τους. Τίποτε άλλο δεν μπορεί να συναχθεί λογικά από αυτές, κανένα συμπέρασμα δεν βγαίνει, είναι ένα απόλυτο τέλος.

Από ψυχολογική και βιολογική, όμως, άποψη η ικανοποίηση που παράγουν αποτελεί την αφετηρία μιας νέας διαδικασίας της γνώσης: οι υποθέσεις που επιβεβαιώνονται από αυτές θεωρούνται τελεσίδικες και επιχειρείται περαιτέρω διατύπωση νέων υποθέσεων· επίσης συνεχίζεται η αναζήτηση και η εικασία γενικών νόμων. Για αυτές τις χρονικά επακόλουθες διαδικασίες οι παρατηρησιακές δηλώσεις αποτελούν, συνεπώς, το κίνητρο και την αρχή, υπό την έννοια που περιγράψαμε προηγουμένως.

Με τη βοήθεια των ανωτέρω θεωρήσεων μου φαίνεται ότι ρίχνουμε φως στο ζήτημα του έσχατου θεμελίου της γνώσης· αποκτούμε μια σαφή εικόνα για το πώς οικοδομείται το σύστημα της γνώσης και ποιο ρόλο παίζουν οι «διαπιστώσεις» σε αυτό.

Η γνώση αρχικά είναι ένα μέσο στην υπηρεσία της ζωής. Για να μπορέσει ο άνθρωπος να ταιριάσει στο περιβάλλον του και να προσαρμόσει τη δράση του στα γεγονότα, πρέπει σε κάποιον βαθμό να μπορεί να τα προβλέπει. Για τον σκοπό αυτό χρειάζεται γενικές αποφάνσεις, γνωστικά ευρήματα που μπορεί να χρησιμοποιήσει μόνον στο μέτρο που οι προβλέψεις επαληθεύονται. Στην επιστήμη αυτός ο χαρακτήρας της γνώσης παραμένει τελειώς ανέπαφος· η μόνη διαφορά είναι ότι δεν εξυπηρετεί τους σκοπούς της ζωής και δεν αποτελεί χρησιμοθηρικό στόχο. Μόλις η πρόβλεψη επαληθευθεί, ο σκοπός της επιστήμης έχει επιτευχθεί· χαρά στη γνώση είναι η χαρά της επαλήθευσης, η ικανοποίηση ότι έχουμε προβλέψει σωστά. Και αυτό είναι εκείνο που μας μεταφέρουν οι παρατηρησιακές δηλώσεις: σε αυτές η επιστήμη, ούτως ειπείν, επιτυγχάνει τον σκοπό της, και για τον λόγο αυτό υπάρχει. Το ερώτημα που κρύβεται πίσω από το πρόβλημα του απόλυτα βέβαιου θεμελίου της γνώσης είναι εκείνο που αφορά στη νομιμότητα της ικανοποίησης με την οποία μας γεμίζει η επαλήθευση. Επαληθεύονται οι προβλέψεις μας; Σε κάθε μία επαλήθευση ή διάψευση μια «διαπίστωση» απαντά χωρίς αμφιβολία με ένα «ναι» ή με ένα «όχι», με τη χαρά της ικανοποίησης ή της διάψευσης. Οι διαπιστώσεις είναι τελεσιδικές.

Το *τελεσιδικό* είναι η κατάλληλη λέξη για να περιγράψουμε τη σημασία των παρατηρησιακών δηλώσεων. Αποτελούν απόλυτο τέλος και σε αυτές το τρέχον εγχείρημα της γνώσης ικανοποιείται. Το ότι η χαρά στην οποία ολοκληρώνονται, και οι υποθέσεις που εγκαταλείπουν πίσω τους, γίνονται κατόπιν αφετηρία ενός νέου εγχειρήματος δεν ενδιαφέρει καθόλου. Η επιστήμη δεν στηρίζεται σε αυτές, αλλά οδηγεί σε αυτές· και αυτές δείχνουν ότι σωστά οδήγησε. Είναι πραγματικά τα απολύτως σταθερά σημεία· χαιρόμαστε όταν τις έχουμε, ακόμη και αν δεν μπορούμε να σταματήσουμε σε αυτές.

VII

Τί σημαίνει αυτή η σταθερότητα; Επανερχόμαστε τώρα σε ένα ερώτημα που αναβάλαμε προηγουμένως· με ποια έννοια μπορούμε να μιλούμε για «απόλυτη βεβαιότητα» των παρατηρησιακών δηλώσεων;

Θα ήθελα να το επεξηγήσω λέγοντας πρώτα κάτι για ένα τελειώς διαφορετικό είδος απόφασης, δηλαδή για τις *αναλυτικές αποφάνσεις*, συγκρίνοντάς τις κατόπιν με τις «διαπιστώσεις». Στις αναλυτικές κρίσεις το ερώτημα της εγκυρότητάς τους, ως γνωστόν, δεν θέτει κανένα πρόβλημα. Είναι *έγκυρες a priori*, δεν πρέπει και δεν μπορούμε να πεισθούμε για την εγκυρότητά τους με τη βοήθεια της εμπειρίας, διότι δεν λένε τίποτε για τα αντικείμενα της εμπειρίας. Γι' αυτό και είναι απλώς τυπικές αλήθειες, δηλαδή δεν είναι αληθείς επει-

δή εκφράζουν τα γεγονότα ορθώς· η αλήθειά τους οφείλεται μάλλον στο γεγονός ότι διατυπώνονται με τυπική ορθότητα, δηλαδή συμφωνούν προς ορισμούς που έχουν τεθεί αυθαίρετα.

Αλλά μερικοί φιλόσοφοι συγγραφείς έχουν θέσει το ερώτημα: «Πώς γνωρίζω σε μια ορισμένη περίπτωση εάν μια απόφαση είναι πραγματικά σύμφωνη με τους ορισμούς και, συνεπώς, εάν είναι αναλυτική, οπότε και αδιαμφισβήτητη; Δεν θα έπρεπε να φέρω στον νου μου τους ορισμούς που έχουν τεθεί, το νόημα όλων των λέξεων που χρησιμοποιούνται, ενώ εκφέρω, ακούω ή διαβάζω την απόφαση; Μπορώ να είμαι βέβαιος ότι οι νοητικές ικανότητές μου ανταποκρίνονται στο ζητούμενο; Δεν είναι, λ.χ., δυνατόν, αμέσως μετά την εκφορά της απόφασης να έχω ξεχάσει την αρχή της ή να μην θυμώμαι σωστά; Πρέπει λοιπόν να αποδεχθώ ότι για ψυχολογικούς λόγους δεν είμαι ποτέ βέβαιος για την εγκυρότητα ακόμη και μιας αναλυτικής κρίσης;».

Στο ερώτημα πρέπει να απαντήσουμε ότι δεχόμαστε πως είναι δυνατόν ο νοητικός μηχανισμός μας κάποια στιγμή να δυσλειτουργεί, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να γίνουν δεκτές οι συνέπειες του ανωτέρω σκεπτικισμού.

Είναι κάλλιστα δυνατόν να συμβεί (αδυναμία της μνήμης και χίλιοι άλλοι λόγοι) να μην κατανοήσουμε μια απόφαση ή να την κατανοήσουμε εσφαλμένα (δηλαδή διαφορετικά από την πρόθεσή μας) – αλλά ποια είναι η σημασία αυτής της δυνατότητας; Αν δεν έχω κατανοήσει μια απόφαση, αυτή δεν είναι για μένα καν δήλωση, είναι απλώς μια σειρά λέξεων, ήχων ή χαρακτηρισμών / γραμμάτων. Σε αυτήν την περίπτωση δεν υπάρχει πρόβλημα, διότι μόνον αναφορικά με μια απόφαση μπορεί να τεθεί το ερώτημα εάν είναι αναλυτική ή συνθετική, όχι για μια ακατανόητη σειρά λέξεων. Αν όμως έχω ερμηνεύσει μια σειρά λέξεων εσφαλμένα, αλλά πάντως ως ένα είδος απόφασης, τότε γνωρίζω εάν *αυτή* η απόφαση είναι ή δεν είναι αναλυτική και, επομένως, έγκυρη *a priori* ή όχι. Δεν θα έπρεπε να σκεφθούμε ότι μπορεί να έχω κατανοήσει μια απόφαση ως τέτοια, αλλά να αμφιβάλω *αγ* είναι αναλυτική, διότι εάν είναι αναλυτική, τότε μόνο την έχω κατανοήσει, όταν την έχω κατανοήσει ως αναλυτική. Διότι κατανόηση σημαίνει σαφήνεια ως προς τους κανόνες χρήσης των λέξεων που χρησιμοποιούνται στην απόφαση· αλλά ακριβώς αυτοί οι κανόνες καθιστούν την απόφαση αναλυτική. Εάν δεν γνωρίζω ότι μια σειρά λέξεων αποτελεί απόφαση, τότε αυτό σημαίνει ότι τούτη τη στιγμή δεν έχω στη διάθεσή μου κανόνες για τη χρήση των λέξεων και, συνεπώς, ότι αποτυγχάνω τελείως να κατανοήσω την απόφαση. Έτσι η κατάσταση έχει ως εξής: είτε δεν κατανοώ απολύτως τίποτε και τίποτε άλλο δεν χρειάζεται να ειπωθεί, είτε γνωρίζω αν η απόφαση που έχω κατανοήσει είναι αναλυτική ή συνθετική (πράγμα που δεν σημαίνει, βεβαίως, ότι όταν συμβαίνει αυτό, έχω στο νου μου αυτές τις λέξεις, ούτε καν ότι τις ξέρω). Στην

περίπτωση της αναλυτικής απόφασης, γνωρίζω ταυτόχρονα ότι αυτή είναι έγκυρη και ότι αποτελεί τυπική αλήθεια.

Οι προηγούμενες ανησυχίες για την εγκυρότητα των αναλυτικών αποφάσεων, συνεπώς, δεν έχουν βάση. Μπορώ πράγματι να αμφιβάλλω εάν έχω κατανοήσει ορθά το νόημα ενός συμπλέγματος σημείων, ή αν ποτέ θα μπορέσω να κατανοήσω το νόημα μιας σειράς λέξεων· αλλά δεν μπορώ να αναρωτηθώ επίσης αν είμαι πράγματι ικανός να διακρίνω την ορθότητα μιας αναλυτικής απόφασης· διότι το να κατανοώ το νόημα και το να διακρίνω την *a priori* εγκυρότητα μιας αναλυτικής κρίσης είναι *ένα και το αυτό πράγμα*. Μια συνθετική δήλωση, αντίθετα, χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι, *εάν απλώς έχω διακρίνει ποιο είναι το νόημά της, δεν έχω καμία ιδέα αν είναι αληθής ή ψευδής· η αλήθειά της αποκαθίσταται μόνον διά συγκρίσεως με την εμπειρία*. Η διεργασία διάκρισης του νοήματος είναι εδώ εντελώς διαφορετική από την διαδικασία της επαλήθευσης.

Υπάρχει μία μόνον εξαίρεση σε αυτό. Και εδώ επιστρέφουμε στις «διαπιστώσεις». Διότι αυτές έχουν πάντοτε την μορφή «Εδώ τώρα έτσι και έτσι», δηλαδή «Εδώ τώρα δύο μαύρες κηλίδες συμπίπτουν» ή «Εδώ τώρα το μπλε περιβάλλεται από κίτρινο» ή ακόμη, «Εδώ τώρα πόνος ...» κ.λπ. Κοινό στοιχείο σε όλες αυτές τις δηλώσεις είναι ότι περιέχουν δεικτικούς όρους που έχουν το νόημα μιας παρούσας χειρονομίας, δηλαδή οι κανόνες χρήσης τους καθορίζουν ότι δηλώνοντας εκείνο που δηλώνεται υπό τις περιστάσεις κατά τις οποίες μια εμπειρία συμβαίνει, η προσοχή μας απευθύνεται σε κάτι που παρατηρούμε. Το νόημα των λέξεων «εδώ», «τώρα», «αυτό εδώ», κ.λπ. δεν μπορεί να δηλωθεί με τη βοήθεια γενικών ορισμών με λέξεις, αλλά μόνον με τη βοήθεια λέξεων που υποβοηθούνται από καταδείξεις και χειρονομίες. «Αυτό εδώ» έχει νόημα μόνον σε συνδυασμό με μια χειρονομία. Για να κατανοήσουμε, συνεπώς, τη σημασία μιας παρατηρησιακής δήλωσης, πρέπει ταυτόχρονα να κάνουμε την χειρονομία, πρέπει να δείξουμε κατά κάποιον τρόπο την πραγματικότητα.

Με άλλα λόγια, μπορώ να κατανοήσω το νόημα μιας «διαπίστωσης» μόνον με τη βοήθεια μιας σύγκρισης με τα γεγονότα, δηλαδή με την διαδικασία που απαιτείται για να επαληθεύσω μια συνθετική απόφαση. Αλλά ενώ σε όλες τις άλλες συνθετικές δηλώσεις η αποκατάσταση του νοήματος και η αποκατάσταση της αλήθειας είναι δύο διαφορετικές, εντελώς διάκριτες διαδικασίες, στις παρατηρησιακές δηλώσεις συμπίπτουν ακριβώς όπως στις αναλυτικές κρίσεις. Οσοδήποτε διαφορετικές και αν είναι οι «διαπιστώσεις» από τις αναλυτικές αποφάνσεις, έχουν ωστόσο κοινό στοιχείο τους ότι η διεργασία κατανόησης του νοήματος είναι πανομοιότυπη με τη διαδικασία επαλήθευσης. Μαζί με το νόημά τους συλλαμβάνω την αλήθεια τους. Δεν έχει κανένα νόημα να διερωτώμαστε αν κάνω πιθανώς λάθος για την αλήθεια μιας διαπίστωσης, όπως δεν

έχει κανένα νόημα για μια ταυτολογία. Και οι δύο έχουν απόλυτη εγκυρότητα. Ταυτόχρονα, όμως, η αναλυτική ή ταυτολογική απόφαση στερείται περιεχομένου, ενώ η παρατηρησιακή δήλωση μάς δίδει την ικανοποίηση μιας γνήσιας επαφής με την πραγματικότητα.

Έγινε τώρα σαφές, ελπίζουμε, ότι τα πάντα εξαρτώνται από το χαρακτηριστικό της αμεσότητας, που είναι ιδιαίζον στοιχείο των παρατηρησιακών δηλώσεων στο οποίο και οφείλουν την αξία τους, θετική και αρνητική· την θετική αξία της απόλυτης εγκυρότητας, και την αρνητική αξία ότι είναι άχρηστες ως σταθερό θεμέλιο.

Στην παρανόηση αυτού του χαρακτηριστικού οφείλεται εν πολλοίς η δυσκολία που αφορά τις αποφάνσεις πρωτοκόλλου, οι οποίες αποτέλεσαν το κίνητρο αυτής της έρευνας. Όταν διαπιστώνω «Εδώ τώρα μπλε», αυτό δεν είναι ταυτόσημο με την απόφαση πρωτοκόλλου «Την τάδε ημερομηνία, τον Απρίλιο 1934, στον τάδε χρόνο και τόπο ο Σλικ παρατήρησε μπλε». Διότι η απόφαση αυτή είναι μια υπόθεση και, ως τέτοια, χαρακτηρίζεται από αβεβαιότητα. Είναι ταυτόσημη με τη δήλωση «(Στον τάδε χρόνο και τόπο) ο Σλικ διαπίστωσε: “Εδώ τώρα μπλε”». Και προφανώς αυτή η δήλωση δεν είναι ταυτόσημη με την διαπίστωση που εμφανίζεται σε αυτήν. Στις αποφάνσεις πρωτοκόλλου αναφερόμαστε πάντοτε σε αντιλήψεις (ή θα πρέπει αυτές να δοθούν νοητά· η προσωπική ταυτότητα του παρατηρητή-ερευνητή είναι σημαντική για ένα επιστημονικό πρωτόκολλο), ενώ στις διαπιστώσεις *ποτέ* δεν μνημονεύονται. Μια γνήσια διαπίστωση δεν μπορεί να καταγραφεί, διότι μόλις καταγράψω τους καταδεικτικούς όρους «εδώ» και «τώρα», χάνουν το νόημά τους. Επίσης, ούτε μπορεί να αντικατασταθούν με ενδείξεις του χρόνου και του χώρου, διότι, μόλις αυτό επιχειρηθεί, η παρατηρησιακή δήλωση αναπόφευκτα αντικαθίσταται, όπως είδαμε, από μια απόφαση πρωτοκόλλου, η οποία ως τέτοια είναι εντελώς διαφορετικής φύσεως.

VIII

Το πρόβλημα του θεμελίου της γνώσης πιστεύω ότι έχει πλέον αποσαφηνιστεί.

Εάν θεωρήσουμε την επιστήμη ως ένα σύστημα αποφάνσεων, οι λογικές συνδέσεις των οποίων είναι το μόνο πράγμα που ενδιαφέρει από τη σκοπιά της λογικής, τότε στο ερώτημα περί του θεμελίου τους, το οποίο στην περίπτωση αυτή είναι ένα λογικό ερώτημα, μπορεί να δοθεί απάντηση όπως επιθυμούμε, διότι είμαστε ελεύθεροι να ορίσουμε το θεμέλιο κατά τη βούλησή μας. Σε ένα αφηρημένο σύστημα αποφάνσεων, εν τέλει, δεν υπάρχει εγγενώς πρότερο και ύστερο. Οι πιο γενικές αποφάνσεις της επιστήμης, δηλαδή εκείνες που

πιο συχνά προσδιορίζονται ως αξιώματα, θα μπορούσε να εκληφθούν, λ.χ., ως το έσχατο θεμέλιο· αλλά ο χαρακτηρισμός αυτός θα μπορούσε επίσης να δοθεί στις πιο συγκεκριμένες αποφάνσεις, οι οποίες στην πραγματικότητα θα αντιστοιχούσαν στα πρωτόκολλα που καταγράφουμε· άλλες επίσης επιλογές είναι δυνατές. Αλλά οι αποφάνσεις της επιστήμης, όταν εξεταστούν από την προοπτική της τιμής αλήθειας ή της εγκυρότητάς τους, είναι κάθε μία χωριστά και όλες μαζί *υποθέσεις*.

Εάν τώρα στραφούμε προς τη σύνδεση της επιστήμης με την πραγματικότητα, και εκλάβουμε το σύστημα των αποφάνσεών της ως αυτό που πράγματι είναι, δηλαδή ως ένα μέσο προσανατολισμού μας στα γεγονότα, ως ένα μέσο για να φτάσουμε στη χαρά της επιβεβαίωσης, στο αίσθημα του τελεσιδίκου, τότε το πρόβλημα του «θεμελίου» αυτομάτως μετασχηματίζεται σε προσδιορισμό των σταθερών σημείων επαφής της γνώσης με την πραγματικότητα. Αυτά τα απολύτως σταθερά σημεία, τις διαπιστώσεις, τα γνωρίζουμε στην ιδιαιτερότητά τους· είναι οι μοναδικές συνθετικές αποφάνσεις *που δεν είναι υποθέσεις*. Δεν βρίσκονται, βέβαια, κατά καμία έννοια στη βάση της επιστήμης, αλλά η γνώση, κατά κάποιον τρόπο, φωτίζει επάνω τους, φτάνοντας σε μία από αυτές κάθε στιγμή και αμέσως εξαφανίζεται. Και μόλις αυτή αναζωπυρωθεί και δυναμώσει, φωτίζει την επόμενη.

Αυτές οι στιγμές της εκπλήρωσης και της τελειότητας είναι ουσιαστικές. Από αυτές προκύπτει το φως της γνώσης. Και αυτό είναι το φως, την πηγή του οποίου αναζητεί πραγματικά ο φιλόσοφος, όταν αναζητεί το θεμέλιο όλης της γνώσης.